

**ÜLEVAADE
LAHEMAA RAHVUSPARGI
ESIAJALOOLISTEST VÄÄRTUSTEST**

Valter Lang

Tallinn 2002

Sisukord

I. Sissejuhatus	3
II. Lühike ülevaade Lahemaa esiajaloost ja peamistest muistiselikeidest	4
1. Kiviaeg (kuni 1800 eKr)	4
2. Pronksiaeg (1800–500 eKr)	4
3. Eelrooma rauaaeg (500 eKr – 50 pKr)	5
4. Rooma rauaaeg (50–450 pKr)	5
5. Keskmise rauaaeg (450–800)	6
6. Noorem rauaaeg (800–1200/1250) ja keskaeg)	6
III. Esiajaloolised väärtused	7
1. Soorinna–Muuksi–Uuri piirkond	7
2. Vihasoo–Palmse piirkond	9
3. Sagadi–Karula piirkond	13
4. Üksikmuistised	14
IV. Muististe võimalikud ohutegurid ja nende välistamine	15
V. Muististe kaitsmisest, korrastamisest ja eksponeerimisest	16
1. Kaitsmine	16
2. Korrastamine	17
3. Eksponeerimine	17
VI. Võimalikud matkamarsruudid	18
1. Soorinna–Muuksi–Uuri	18
2. Tõugu–Võhma–Uusküla–Ilumäe	18
3. Vihula	19
VII. Kokkuvõte	20

I. Sissejuhatus

Lahemaa on esiajalooliste ja varaajalooliste muististe poolest üks rikkamaid piirkondi Eestis. Samas ei ole muistised jagunenud ühtlaselt üle rahvuspargi territooriumi, vaid koonduvad peamiselt kolme väiksemasse piirkonda. Nendeks on (muististe arvukuse järjekorras) (1) Soorinna–Muuksi–Uuri, (2) Vihasoo–Palmse ning (3) Sagadi–Karula ümbruskond. Väljaspool nimetatud alasid esineb peamiselt vaid üksikuid muistiseid või eraldiseisvaid komplekse (Nõmmeveski kiviaja asulakoht, Juminda kivikalme, Kolgaküla keskaegsed põllud). Laidlastel aladel, eeskätt rannikumadalikul, pole kinnismuistiseid esialgu peaaegu üldse teada. See asjaolu teeb muinsuste kaitse Lahemaal ühelt poolt lihtsamaks, kuivõrd vastav tegevus tuleb kontsentreerida mitte kogu ulatuslikule rahvuspargi territooriumile, vaid üksnes suhteliselt hästi piiritletud väiksematele aladele. Teiselt poolt kaasneb selle olukorraga ka raskusi, kuna nimetatud kolmes piirkonnas on muistiseid tõesti rohkesti ning kaitsta oleks otstarbekas muistiseid üheskoos maastikega (miljöoga), kus nad asuvad.

Muistised võib oma iseloomu, tähtsuse, säilivusulatuse jms alusel jagada kolme rühma. (1) Kaitsmise ja säilitamise seisukohalt kõige keerukam ja kallim, samas aga meie rahvusliku ajalootunnetuse (selle loomise ja edasiandmise) seisukohalt kõige olulisem on selliste kohtade hoidmine, kus tänapäevani on võimalikult suuremal määral säilinud esiajalooline või (vara)ajalooline **miljöö** – st maastikud koos seal asuvate muististega. Neid ei ole palju järel ei Lahemaal ega mujalgi Eestis ning seda enam on tarvis neid väheseidki kaitsta. Enamasti pakuvad sellised alad huvi ka nii looduskaitse kui ka hilisema ajaloo ja kultuuri aspektist, mistõttu neile tuleb läheneda komplekselt. Kaitse-eeskirjad nendel aladel peavad olema kõige rangemad ning kehtima nii muististe kui ka ümbritseva keskkonna kohta. Tegu on sõna otseses mõttes reservaatidega, kus peab väga rangelt olema reglementeeritud nii ehitustegevus kui ka maakasutus. (2) Teise rühma moodustavad **muististe kompleksid**, sh suure pindalaga muistised (näiteks fossiilsed põllud), mis asuvad esialgsega võrreldes tugevasti muutunud keskkonnas. Viimane ei vaja siin iga hinna eest säilitamist praegusel kujul, küll vajavad aga kaitset ja hoolt nimetatud muistised ise. Kaitsmisel tuleb jälgida asjaolu, et ei satuks ohtu muististe komplekssus. Oluline on ka silmas pidada, eriti üheaegsete või lähedase dateeringuga muististe puhul, et oleks tagatud vaated ühelt muistiselt teistele ja vastupidi (võsa küsimus). (3) Kolmandasse rühma võib liigitada **üksikmuistised**, mille puhul võib piirduda tavapärase muinsuskaitse eeskirjadega.

Näited:

1. Esiajaloolised maastikud (Soorinna–Muuksi–Uuri ümbrus Kahala järve ääres; Vatku–Tõugu–Võhma)
2. Muististe kompleksid (Vihasoo kiviaja asulad ja külakalmistu; Kolgaküla põllud; Uusküla põllud; Ilumäe kalmed, asulad ja kabel; Muike–Palmse muistised;
3. Üksikmuistised (Juminda kalme, Nõmmeveski kiviaja asula jt)

Informatsioon teadaolevate ja kaitstavate kinnismuististe kohta asub Riigi Muinsuskaitseametis, kus see on kättesaadav nii paber kandjal kui ka elektroonilisel kujul. Lisaks sellele on vastav informatsioon olemas ka maakonnavalitsustes.

Käesoleva ülevaate koostamiseks käisin 2002. a suvel läbi suurema osa registreeritud muististest, kontrollides nende seisundit. Seejuures ei saanud ma endale ülesandeks seada maastiku täiendavat inspekteerimist, kuna see on liiga aeganõudev töö ning pealegi pole suvi selleks sobiv aastaaeg. Seni on kõige paremini inspekteeritud Soorinna–Muuksi–Uuri ning Vihasoo–Palmse piirkond, kusjuures Sagadi–Karula ümbruses võivad tulevased inspeksioonid olemasolevat pilti veel tugevasti muuta. Kuna ühes ülevaates oleks võimatu ja mõtetu üksikhaaval käsitleda kõiki umbes 400 muistist, mis Lahemaal teada on, siis kirjeldatakse neid alljärgnevas rühmade ja piirkondade kaupa. Kõigepealt on aga tarvilik anda põgus ülevaade Lahemaa esiajaloost ning siin levinud muistisetüüpidest.

II. Lühike ülevaade Lahemaa esiajaloost ja peamistest muistise- liikidest

II. 1. Kiviaeg (kuni 1800 eKr)

Kui mitte arvestada Võhma Tandemäe kiviaegset asulakohta, mille täpsem dateering on veel lahtine, siis sai inimasustus praeguse Lahemaa territooriumil alguse suhteliselt hilja - alles hilismesoliitikumis ja neoliitikumi alguses, s.o ligikaudu VI–V aastatuhandel eKr. Vanimad püügimajandusliku kiviaja **asulakohad** on teada Vihasool, Nõmmeveskil, Valgejõe alamjooksul ning mõned ka Kahala järve ümbruses (Muuksi, Uuri). Uuritud on neid seni väga vähe. Kõigile neile asulakohtadele on iseloomulik, et nad paiknevad kas suuremate siseveekogude läheduses või jõesuudmetes merre – st seal, kus olid soodsad tingimused eeskätt kalastamiseks, aga ka küttimiseks ja koriluseks.

Piirkonna viljelusmajanduslik asustus sai alguse hilisneoliitikumis, u III aastatuhandel eKr. Sellele perioodile iseloomulikku nöörikeramikat ja kiviriistu on leitud üsna paljudest kohtadest: Muuksi (2), Vátku, Võhma ja Ilumäe (2) asulatest ning Pajuveski kalmest; samaaegseid venekujulisi kivikirveid on juhuleidudena veelgi arvukamalt. Kõik need leiud koonduvad merest ja suurtest siseveekogudest eemale, enamasti klindilähedasse vööndisse, kus levisid õhukesed ja huumuserikkad loomullad. Kuna elatumine ainuüksi kalastamisest-küttimisest-korilusest ei olnud nendes kohtades enam võimalik, siis arvatakse üsna üksmeelselt, et tegu oli juba vähemalt osaliselt maad hariva ja karja kasvatava rahvaga. Just noil aegadel saigi alguse sissejuhatuses nimetatud kolme peamise muististerohke piirkonna püüasustus ja just siis pandigi alus sealsete kultuurmaastike kujunemisele. Ent tollal jäid inimese jäljed maastikul veel tagasihoidlikuks.

II. 2. Pronksiaeg (1800–500 eKr)

Pole täpselt teada, mis juhtus vanemal pronksiajal, et muistised samahästi kui puuduvad. Kuna see on nõnda ka mitmel pool mujal Eestis, siis on tegu ilmselt mingite üldisemat laadi põhjustega. Olukord muutub järsult II ja I aastatuhande vahetusel eKr, kui hakati rajama maapealse ehitusega **kivikirstkalmeid**. Viimased kujutavad endast maastikul enamasti 10–20 m läbimõõduga kamardunud kivikuhelikke, kust kaevamisel leitakse kalme keskelt kividest kirst (üks või mitu) ja jalamilt kiviring(id). Surnud on seesugustesse kalmetesse maetud tavaliselt

põletamata ja suhteliselt väheste panustega või üldse ilma. Eriti rohkesti on kivikirstkalmeid Lahemaal teada Soorinna–Muuksi–Uuri ümbruses (seni on nende arvuks pakutud u 250, kuid arvatavasti on osa neist siiski põllukivihunnikud), mõnevõrra vähem Vihasoo–Palmse piirkonnas (33) ning veelgi vähem Sagadi–Karula juures (22).

Kivikirstkalmetega samasse aega kuuluvad usutavasti ka **väikeselohulised kultusekivid** (nn lohukivid) – suuremad rahnud, millele on inimese poolt uuristatud enamasti ümarad või ovaalsed lohud (tavaliselt 5–7 cm läbimõõduga). Taoliste kivide levikuarealiks on peamiselt Põhja- ja Lääne-Eesti (kokku teatakse Eestis üle 1750 kivi), kuid Lahemaa piiridesse jääb neid siiski väga vähe: Kahala järve kallastelt teatakse ainult kolme, Vihasoo–Palmse piirkonnast kahte ning Sagadi–Karula ümbrusest nelja kivi.

Lisaks kivikirstkalmetele ja lohukividele teatakse pronksiajast ka mõningaid **asulakohti** (Muuksi, võib-olla Tõugu). Fossiilsete põldude jäänuseid sellest ajast Lahemaalt seni veel ei teata.

Uuringud on näidanud, et peamiseks asustusüksuseks kujunes alates pronksiajast üksikmajapidamine, talu, mille elanike arvu hinnatakse kümnekonnale. Majanduse aluseks oli maaharimine ja karjakasvatus.

II. 3. Eelrooma rauaaeg (500 eKr – 50 pKr)

Eelrooma rauaajal säilisid ühiskonnas ja asutuses samad struktuurid nagu pronksiaja lõpulgi. Uudseks nähtuseks on nn **varased tarandkalmed**. Viimased on nelinurksed haudehitised, mis tavaliselt on üksteise külge liidetud; surnud on algul maetud veel põletamata, kuid üsna peagi hakkas laialdasemalt levima ka põletatult matmise tava. Varaseid tarandkalmeid on Lahemaal seni uuritud Tõugul (2), Võhmal (2) ja Uuskülas. Eelrooma rauaaega kuulub veel ka hulk **kivikirstkalmeid** ning nn **kangurkalmeid** (ilma kindlama siseehitusega). Üks kangurkalme uuriti hiljaaegu läbi Palmes. Väliselt ei pruugi kivikirstkalmed, kangurkalmed ning ka väiksemad tarandkalmed (aga samuti näiteks suuremad põllukivihunnikud) üksteisest üldse erineda, mistõttu nende eristamine enne kaevamisi on tihti võimatu.¹ Nähtavasti oli eelrooma rauaaja paiku esmakordselt lühiajalisel kasutusel ka Muuksi **linnamägi**.

II. 4. Rooma rauaaeg (50–450 pKr)

Ka rooma rauaajal säilis peamiselt üksiktaluline asustusviis. Enam aga ei rajatud kivikirstkalmeid, vaid peamiseks kalmevormiks kujunes nn **tüüpiline tarandkalme**. Need on tavaliselt paar-kolmkümmend meetrit pikad (vahel veelgi suuremad) ja kümme meetrit laiad maapealsed ehitised, mis koosnevad paljudest üksteise külge liidetud nelinurksetest haudehitistest e nn taranditest. Surnud on maetud enamasti põletatult ning rohkete hauapanustega. Tüüpilisi tarandkalmeid pole aga Lahemaal kuigi palju: ühte halvasti säilinut on kaevatud Uuris, peale selle teatakse neid mitmeid Tõugul, Võhmal, Ilumäel ja Palmes, samuti Vihulas ja Karulas. Ühtki

¹ Seetõttu kasutatakse uurimata kalmete kohta enamasti terminit kivikalme, mis hõlmab enda alla kõik nimetatud tüübid.

neist pole kaevatud. Lisaks tarandkalmetele teatakse Lahemaal ka mõningaid selleaegseid **asulakohti**, näiteks Tõugul ja Ilumäel.

II. 5. Keskmine rauaaeg (450–800)

Keskmisele rauaajale iseloomulikke kinnismuistiseid Lahemaalt peaaegu ei teata. Erandiks on **fossiilsed põllud**, millest vanima tekkeae Võhma Tandemäel ulatub sellesse perioodi. **Matmispaikadest** võis kasutusel olla Uusküla II kalme, mille panusteta põletusmatuste radiosüsiniku dateeringud ulatusid alumise otsaga keskmise rauaaja lõppu. Võimalik, et kõnealuse perioodi matuseid leitakse tulevikus siinsetest tarandkalmetest.

II. 6. Noorem rauaaeg (800–1200/1250) ja keskaeg

Muististe arv on nüüd taas suurenenud. Enamasti on tegu **asulakohtadega**, mis saavad alguse nooremal rauaajal ja kus elatakse ka ajaloolisel ajal – tihti kuni tänapäevani välja (näiteks Võhma, Uusküla, Ilumäe jt). Samuti teatakse arvukalt **fossiilseid põlde** – need on kas **põllukivihunnikute väljad**, **ribapõllud** (haritav maa jagati peenardega pikkadeks kitsasteks ribadeks) või **sargväljad** (maa jagati peenardega nelinurkseteks partsellideks). Põllukivihunnikuid võib muidugi esineda ka nii ribapõllu- kui ka sargväljasüsteemi puhul. Muistseid põlde (mis said alguse nooremal rauaajal) teatakse Soorinnal, Muuksis, Vatkul, Tõugul, Võhmal, Uuskülas, Palmses jm), keskaegne sargväljasüsteem on olemas näiteks Kolgakülas ja Tõugul (III). Nagu asulakohad, nii püsisid ka põllud ajaloolisel ajal enamasti samas kohas, kus nooremal rauaajalgi. **Linnamägesid** teatakse Lahemaal kaks: Muuksi (seda on ka uuritud) ning Vihula, neist viimane ebakindel. Kindlamalt nooremasse rauaega kuuluvaid kalmistuid registreeritud ei ole.

III. Esiajaloolised väärtused

III. 1. Soorinna–Muuksi–Uuri piirkond

Lahemaa kõige ulatuslikumalt ja paremini säilinud, ühtlasi kogu Eesti üks kõige uhkemaid esiajaloolise miljööga piirkondi on Kahala järvest loode-, põhja- ja kirde poole jääv ala. Siin, **Soorinna, Muuksi ja Uuri** küla maadel on muististe kontsentratsioon üks kõige tihedamaid (kokku üle 250 erineva muistise) Eestis; samas on siin hilisemast mastaapsemast ehitustegevusest ja 20. sajandi maaparandusest üsna puutumata jäänud küllaltki ulatuslikud maastikud. Piirkond on ka üsna korralikult arheoloogiliselt uuritud.² Kõik see muudab Soorinna–Muuksi–Uuri piirkonna ainulaadseks, kordumatuks ning maksimaalset kaitset ning säilitamist vääriks. Ometi on ka siin kohti, mis vajavad muinsuskaitsehoolditsemist või sekkumist.

Soorinnal paiknevad muistised kahes rühmas. Põhjapoolses osas (II) on tegemist peamiselt muistsete põllukivihunnikute ja väiksemate kivikirstkalmetega, mis asuvad enamasti Tamme ja mahajäetud Soone talu vahelisel alal. Osaliselt on siin uuritud ühte põllukivihunnikut, kuid põldude vanust ei õnnestunud kindlaks teha. Tegu on tiheda kadakavõsaga kaetud kunagise karjamaaga, kus muistised pole enam peaaegu üldse nähtavadki. Mingit põllumajanduslikku tegevust pole siin ammu olnud (sest osa talusid on maha jäetud), seda pole ka nüüd märgata. Kui ala säilib sellisel kujul, pole muistised ohustatud – kuid neist pole ka mingit kasu, kuna üksnes asjatundja võib neid pärast pikemaajalist võsas ragistamist üles leida. Kõige parem oleks, kui taastuksid siin kunagi olnud talud, kes ümbruskonda lagedamaks võtaksid. Samas pole mingil juhul lubatav näiteks ala suvilakruntideks väljajagamine, mis rikuks kogu miljöö.

Muistiserühm tuleb tähistada kaitsetahvliga.

Mõnisada meetrit lõuna pool, I rühmas, on taas levinud põllujäänused ja kivikalmed. Lääne pool külavaheteed Lubjaahju talust vahetult põhja pool võib üleni sarapuuvõsaga kaetud loopealsel märgata lai–madalaid kamardunud põllupeenraid ja põllukivihunnikuid. Kohta pole arheoloogiliselt uuritud, kuid välise vaatluse põhjal on siin tegemist kas hilisrauaajal või keskajal alguse saanud sargväljasüsteemiga, kus põldu on haritud aga ka hiljem. Praegu seal midagi ei toimu ja võsa on suhteliselt risune. Ida pool külavaheteed jätkub samasugune sarapuuvõsa, mille all võib näha nii põllukivihunnikuid kui ka kivikalmeid. Mõned nendest kalmetest, eriti metsavõsase ala lõunaservas on hästi suured ja kõrged, lausa loodud turistidele imetlemiseks. Paraku pole nende juures ei kaitsetahvleid ega ka viita tee peal, nõnda et mitte keegi ei oskagi sinna minna.

² Muuksi kivikirstkalmetest on ilmunud põhjalik käsitlus Artur Vassari sulest (Drei Steinkistengräber aus Nordestland. - Öpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1937: I. Tartu, 1938, 304-364). Ülevaade piirkonna asustuse arengust kiviajast kuni muinasaja lõpuni sisaldub: Lang, V. Muistne Rävåla. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loode-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas. Muinasaja teadus, 4. Tallinn 1996, 410-419. Eraldi käsitlus Kahala järve ümbruse muististest ja asustusest on Gurly Vedru magistratöö (Kahala järve ümbruse asustuspriikond muinasajal. Magistratöö. Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia õppetoolis). Üksikküsimustele pühendatud lühiaurimusi on aga veel rohkesti.

Hädavajalik on Soorinna II muististekompleks puhastada võsast (ei pea isegi kogu võsa maha võtma, piisaks tugevast harvendamisest). Võsa ääres olevad suured kalmed peaks aga täiesti puhtaks võtma, et sealt avaneks vaade lõuna ja ida poole, kus asuvad juba teised kalmed, nii Kase ja Raja talust lõuna pool olevad kui ka kuulus Hundikangrute rühm. Nii põllud kui ka kalmed tuleb tähistada kaitsetahvlitega.

Lõuna pool Kuusalu–Leisi maanteed paikneb kivikalmeid mitmes rühmas. Väiksem osa neist leidub Kangru ja Loksa talude ümbruses, siin on teada ka üks lohukivi. Veel üks lohukivi asub Kahala järve lõuna-edelakalda läheduses. Seal, järvest väljuva Loo ojakese kaldal Aabrami talu ligiduses on mitmest kohast leitud kvartsesemeid ning nende töötlemisjääke, mistõttu võib seal oletada kiviaegsete asulakohtade olemasolu.

Suurim ja tuntuim kalmeterühm on muidugi **Hundikangrud**. Seal on oma 85 kalmet, millest ligi 40 paikneb tihedalt koos. Seda kohta on ka arheoloogiliselt eri aegadel põhjalikult uuritud. Lisaks kivikalmetele on Hundikangrute läheduses teada viikingi- ja hilisrauaaegsed põllujäänused (põllukivihunnikud ja mõned peenrad Toomani talu maal, Hundikangrute kompaktselt rühmast vahetult ida-kirde pool; neidki on kaevatud) ning kiviaegne asulakoht Sepa talu juures. Hundikangrute kohta on tehtud eeskujulik stend, kuid paraku pole sellel sõnagi teiste siinsete muististe (st põllud ja asula) kohta.

Kuigi Hundikangrute piirkond näib esmapilgul ideaalses korras olevat, on siingi tarvis üht-teist teha. Eeskätt tuleks tähtsast võsast puhastada mõned arheoloogiliste uuringute järel rekonstrueeritud kivikalmed. Üks neist on otse alla, Sepa tallu viiva tee ääres – siia on kasvanud mõned põõsad ning ka kirstu- ja kalmemüürid on aastate jooksul hädiseks murenenud. Viimaseid tuleks uuendada (seda saab mõistagi teha vaid arheoloogi juhendamisel). Samuti on lugu teistest kaugemal, kalmerühma järvepoolisel küljel läbi kaevatud kolmikkalmega, mis iseenesest on küll heas konditsioonis, kuid kus samuti võtab võimust võsa. Nende kalmete juures on küll kohe-kohe koost lagunev kaitsetahvel, kuid kusagil pole viita, mis sellele üksildasele kohale osutaks, mistõttu vaid teadja võib selle üles leida.

Niisiis oleks Hundikangrutel tarvis veidi võsa võtta ja kalmemüüre kohendada, korrastada viidad ja kaitsetahvlid ning lisada stendile informatsioon antud ala teiste muististe kohta. Selleks võiks edukalt kasutada näiteks olemasoleva infostendi teist külge.

Muuksi külas on teada kaks asulakohta, maa-alune kalmistu ning linnamägi. Asulakohtadest üks paikneb otse Muuksi bussipeatuse taga heinamaal – seda kohta on arheoloogiliselt kaevatud, kuid kultuurkiht osutus suuremas osas segiküntuks. Asula on pärit kiviaja lõpust ja varasest metalliajast, st see on suurtes joontes samaaegne piirkonna arvukate kivikirstkalmetega. Kuigi kaitsta pole siin enam palju, ei tohiks antud kohal ehitustegevust ilma arheoloogi järelvalveta ette võtta. Teine asulakoht paikneb praeguse küla majade vahel. Siin kaevatud ei ole, kuid põllupinnalt kogutud leidude põhjal on tegu peamiselt keskaegse (võimalik, et juba muinasaja lõpul alguse saanud) külaga; samas on siit leitud aga ka kiviaja lõppu kuuluvat nöörikeramikat. Ehitustegevus väljaspool olemasolevaid vundamente peab siingi olema kooskõlastatud muinsuskaitsega. Sellest asulakohast otse põhja- ja kirde pool, Uuri külla viiva tee ääres asub seitse kivikalmet, mis on suhteliselt korras ning varustatud kaitsetahvlitega.

Muuksi linnus on heas korras, varustatud infostendiga ja mäele viiva trepiga (selle mõni aste kipub küll lagunema). Mäele on paigutatud monument soomepoistele ja Erna-poistele, mis asetati sinna hoolimata Muinsuskaitseameti vastuseisust (ühele monumendile – milleks ju linnus on – ei ole ju sobilik ehitada teist monumenti). Nüüd ei ole sellega aga enam midagi peale hakata.

Järgmine suurem rühm kivikalmeid asub Uuri külast põhja-loodes laiuvatel loopealsetel. Siingi on eri aegadel mitu kalmet läbi kaevatud, üks neist Klaukse talu maal (A. Vassar), teine karjalauda läheduses (T. Moora). Praegu on sellel alal kas põllud või karja- ja heinamaad; suur osa alast on juba mitu aastat põllumajanduslikult kasutamata ning seda ähvardab tasapisi võsastumise oht. Mõned kalmed on suhteliselt korras, kuid paljudele on peale veetud kive ning muud risu ja tihti võib näha neile tärkavat võsa. Kaitsetahvlid enamasti kas puuduvad või on need maha ja katki murtud. Samas avaneb nendelt kalmetelt ilus vaade Kahala järvele, mistõttu tuleks tõsiselt mõelda siinsete muististe kordategemisele ja paremale eksponeerimisele. Seda enam, et osa kalmeid on siin tõeliselt suured ja võimsad, pakkudes elamust meie kaugete esivanemate tahtest ja jõust monumente ehitada. Enamat tähelepanu vääriksid ka hilisemast ajast pärit kiviaiad, mis suurelt jaolt on maha vajunud või lausa ära veetud.

Hiiemets Kahala järve kirdekaldal on suhteliselt korras metsatukk otse rahvuspargi piiril, kus kasvamas kõrgemaid vanemaid kuuski ning nooremaid lehtpuid. Korrastada tuleks teerada sinna metsatukka, eriti on vaja kohendada purret üle kuivenduskraavi, mis kõnealust kohta piirab. Silm ei märganud ka ühtki teate- või kaitsetahvli (kuigi seal oli mingile matkarajale osutav tulp).

III. 2. Vihasoo–Palmse piirkond

Piirkond Loobu jõe suudmest Vihasoos kuni Palmse Võsupereni on arheoloogiliselt üks kõige põhjalikumalt uuritud mikrorajoone Eestis ning uurimistulemused on kokku võetud hiljuti ilmunud monograafias.³ Ala pikkuseks ida-lääne suunas on 13 km ja laiuseks põhja-lõuna teljel vaid 1–3 km (klindist alates sisemaa poole). Alustan ülevaadet Vihasoolt, kus mh paiknevad ka selle piirkonna ühed kõige vanemad muistised, ning liigun Palmse suunas.

Vihasool on teada neli kiviaegset asulakohta, mis paiknevad Loobu jõe paremkaldal, üksteisest paarisaja meetri kaugusel, ning keskaegne Kalmenõmme-nimeline külakalmistu, mis asub III kiviaja asulakoha juures männimetsas. Arheoloogiliselt on uuritud III ja I asulakohta ning juba 19. sajandi lõpul pisut ka külakalmistut. I, II ja IV asulakoht jäävad praegusaegsete taluhoonete lähedusse ning neid võivad põhimõtteliselt ohustada vaid ehitustööd. Seevastu III asula paikneb jõe kõrgel liivasel kaldal ning suur osa sellest ongi juba aegade jooksul alla jõkke varisenud. Edasise varisemise vältimiseks tuleks liivakallast tugevdada-kindlustada, näiteks okspunutise abil. Asulakohad tuleb tähistada kaitsetahvlitega (külakalmistul on see olemas).

³ Lang, V. Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo–Palmse piirkonnas Virumaal. *Muinasaja teadus*, 7. Tallinn, 2000.

Vatku on teada keskaegne asulakoht, 8 kivikalmet, ohvrikivi ning fossiilsete põldude jäänused. Asula kultuurkiht on levinud peamiselt tänapäevaste külamajade ümbruses ning sellel on tehtud vaid väikeselulatuslik proovikaevamine. Kivikalmeid uuritud ei ole. Põhja pool Vihasoo–Palmse maanteed on ühes rühmas koos neli väiksemat kivikirstkalmet ning kaks eraldiseisvat tarandkalmet. Kivikirstkalmed asuvad kadakasel karjamaal ning on rahuldavas seisus – kuigi tähistamata. Tarandkalmetest üks asub keset põldu, teine otse maantee servas; mõlemad on tähistatud. Maanteest 500 m lõuna pool leidub veel kaks kivikirstkalmet, neist üks rahva seas tuntud Jussikääpa nime all. See kalme on peaaegu üleni kaetud metsa ja võsaga, mida võiks harvendada. Ka teine sinne kivikirstkalme on kaetud metsaga.

Põllujäänused – nii põllukivihunnikud kui ka peenrad – on levinud peamiselt lõuna pool maanteed (nn Vatku I põllukompleks) kadakasel karjamaal. Siinseid põllukivihunnikuid on ka kaevatud ning leitud, et põlluharimine on siin alguse saanud hiljemalt II aastatuhande alguses ning kestnud läbi kogu selle aastatuhande. Vatku II põllukompleks – sellest on maastikul säilinud vaid kraavid ja künnilahud – paikneb põhja pool maanteed, samuti kadakasel karjamaal. See on ilmselt pärit alles kesk- või uusajast. Mõlemad põllusüsteemid vajavad tähistamist kaitsetahvlitega.

Tõugu ümbrus on eriti rikas kivikalmete poolest. Nii teatakse Tõugu kalmeväljal 14 kivikalmet (neist kolm asuvad Võhma küla Kingu talu maal), lisaks veel kolm kalmet külast lääne ja üks kalme lõuna pool. Peale kalmete on Tõugul ka kolm fossiilset põldu, neli asulakohta ning üks väikeselohuline kultusekivi.

Tähtsaim piirkond siin on muidugi Tõugu kalmeväli koos põllujäänuste ja asulakohtadega. Siin on täielikult läbi kaevatud üks kalme (II) ning osaliselt uuritud ühte põllukivihunnikut ja peenart. Kalmed on enamasti rahuldavas korras, nad asuvad keset põldu või heinamaad. Vähemalt kaks kalmet on aga täielikult mattunud 20. sajandil kokku veetud kivilasu alla (pole võimatu, et vana kalme on ka mõne teise hilise päritoluga kivilasu all, mida on aga väga raske kontrollida). Vähemal või rohkemal määral puud ja võsa kasvab peaaegu kõikide kalmete peal, seda tuleks võimaluste piires eemaldada. Kogu kalmevälja kohta on praegu ainult üks kaitsetahvel ja seegi maha murtud.

Tõugu kalmeväljal tuleks seega (1) võtta maha võsa kalmetelt, kus seda on, (2) võimaluste olemasolul eemaldada hilisemal ajal kalmetele veetud kivihunnikud (see eeldab vastavat transporti), (3) varustada kõik muistised kaitsetahvlitega, (4) teha infostend, kus tutvustatakse Tõugu muistiseid ning arheoloogiliste kaevamiste tulemusi, ning (5) rekonstrueerida läbi kaevatud II kalme (kui õnnestub leida soodsam kontakt ja nõusolek maaomanikult). Punktid 1, 3 ja 4 oleksid prioriteetsed.

Tõugu külast läänes on kaks kivikirstkalmet põhja pool maanteed kadakasel karjamaal, need on suhteliselt korras ja varustatud kaitsetahvliga. Kolmas kalme on ilmselt tarandkalme, see paikneb lõuna pool teed kasvavas tihedas metsas ning pole tähistatud. Kalmelt võiks vähemalt võsa maha võtta. Nimetatud kivikirstkalmetest põhja pool, klindialusel terrassil on keskaegne sargväljasüsteem, tarandkalme ümbruses aga suhteliselt hilised (kesk- või uusaegsed) põllukivihunnikud. Mõlemad on tähistamata. Ka maanteest pool kilomeetrit lõuna pool olev kivikalme on tähistamata, sellel kasvab võsa võiks saada eemaldatud.

Võhmal on teada rohkesti kalmeid, kolm asulakohta ning fossiilsete põldude jäänused. Kõige olulisem koht siin on mõistagi Tandemägi oma 8 kivikalme ja kiviaegse asulakohaga. Arheoloogiliselt on siin uuritud kolme kivikirstkalmet ja ühte varast tarandkalmet ning tulemused on esitatud kaasaegsel stendil. Sellel stendil (jällegi ehk tagaküljel) võiks saada kajastamist ka Võhma küla teised muistised. Uuritud kalmed on rekonstrueeritud ning seni on õnnestunud need ka võsast enam-vähem puhtad hoida. Samas kasvab võsa nii mujal Tandemäel kui ka teistel kalmetel. Tandemäest ida-kagu pool on veel kaks kivikalmet, millest üks oli varem maetud hilisema kivilasu alla ning lõhuti ära sealt kopaga kivide võtmisel 1999. a. Järgnenud päästekaevamistel avastati kalme tarandiline struktuur ning kalme all hilisneoliitiline asulakoht. Lõhutatud koht on nüüd küll põhjani läbi uuritud, kuid asula oli kindlasti suurem meie kaevandist ning on seega osaliselt alles. Sellest kohast vahetult lõuna pool heinamaal on näha põllukivihunnikuid (Võhma III fossiilne põld).

Ka Võhma Tandemäe edelaküljel on säilinud põllujäänuseid – nii küllaltki suuri põllukivihunnikuid kui ka peenraid ja kiviaia taldu (Võhma I põllukompleks). Varem olevat siin põllujäänuseid olnud märksa suuremal alal, kuid nõukogude-aegse maaparanduse käigus lükati need kokku suurteks hunnikuteks. Arheoloogiliselt on uuritud ühte põllukivihunnikut ja peenart ning leitud, et maaharimine sai siin alguse hiljemalt 7.–8. sajandi paiku. Tõllal rajatud ribapõllusüsteem säilis kasutusel kuni 19. sajandi teise pooleni, mil talud krunti aeti. Põllukivihunnikuid ja ka peenraid võib näha veel mitmel pool mujalgi Võhma küla maadel, eriti aga Uusküla poole jäävas nn Huntaugu metsas (Võhma II põllukompleks). Kõik põllujäänused on tähistamata.

Võhma muinasaja lõppu ja ajaloolisse aega kuuluv asulakoht paikneb praeguses külatuumikus. Ehitustegevus väljaspool olemasolevaid krunte peaks siin – nagu teisteski asulakohtades – toimuma arheoloogidega kooskõlastatult.

Võhmal peaks seega (1) tähistama need muistised, mis on veel tähistamata, (2) võtma maha võsa Tandemäelt ja kalmetelt, kus seda on, (3) täiendama Tandemäe infostendi materjalidega Võhma teiste muististe kohta.

Uuskülas on teada ulatuslik (u 40 ha) ribapõllusüsteem, kaks kivikalmet ning asulakoht. 10.–12. sajandil rajatud põllud, millest on alles põllukivihunnikud ja pikad paralleelsed peenrad) on väga hästi säilinud, kuigi nõukogude aja algul olevat siit paljud kivihunnikud Loksa sadamaehituseks ära veetud. Põllud on tähistamata. Reaalselt ähvardavaks ohuks võib pidada vähesest maakasutusest tulenevat võimalikku võsastumist, mida tuleb iga hinna eest vältida. Kalmetest üks (II) on läbi kaevatud ning seejärel korralikult rekonstrueeritud; teine kalme paikneb sellest sadakond meetrit edelas. Asulakoha kultuurikiht on jälgitav külatuumikus, peamiselt Prassi talust lõunas teisel pool teed.

Esmase tähtsusega ülesandeks on koostada infostend Uusküla II kalme ja põldude uurimistulemuste kohta. Samuti tuleb asetada kalmele osutavad teeviidad (üks Vihasoo–Palmse teele, teine Uuskülla viiva tee äärde, kust tuleb pöörata kalmele ja põldudele. I kalme pealt võiks võtta ka võsa vähemaks.

Ilumäel on teada neli asulakohta ja neli kivikalmet. I asulakoht paikneb praeguses külatuumikus ning sellest pisut lääne pool. Arheoloogilised uurimised näitasid, et tegu on muinasaja lõpul alguse saanud küla ning rauasulatuskohaga. Ehitustegevus

väljaspool olemasolevaid vundamente peab olema kooskõlastatud muinsuskaitsega. II asula paikneb esimesest oma 400 m ida pool, otse maantee ääres põllul, kuhu on istutatud männimets. Selle asula kaevamistel saadud leiumaterjal kuulus nii hiliskiviaega kui ka rooma rauaaega. Veel enne asula avastamist istutatud männimets pole küll hea kultuurikihi säilimise seisukohalt, kuid vaevalt seda ka maha võtta õnnestub. Sadakond meetrit II asulast lõuna pool, kõrgemal seljakul, asub Kõvermäe nimeline kivilkalme. Kalmet lõhuti viimase sõja ajal, muidu on see korras. Ilumäe III asulakoht paikneb külalumikust 1100 m ida pool, ohvripuu Hiieniinepuu läheduses, maanteest lõuna pool. Kultuurikiht on siin juba pea täielikult segi küntud, vähesed leiud osutavad kesk- ja uusajale. Kaitsta pole siin enam midagi. IV asula paikneb külalumikust u 400 m põhja pool Allika talu maal otse klindi serval karjamaal. Sedagi asulat on kaevatud – tegu on hiliskiviaegse muistisega, kus avastati jälgi ka hilisemast majandustegevusest.

Üks Ilumäe kalmetest paikneb otse maantee servas oleva monumendi all, teine mõnisada meetrit lõuna pool põllul (seda on keskelt lõhutud ja seal kasvab peal võsa), kolmas on veelgi kaugemal lõuna pool metsa servas.

Ka Ilumäele võib teha infostendi, kus kajastuksid päris ulatuslike arheoloogiliste kaevamiste tulemused. See stend võiks paikneda kusagil külalumikus I asulakoha juures. Kõik muistised tuleb tähistada kaitsetahvlitega, praegu need enamasti puuduvad. Kalmetelt võiks võtta maha võsa.

Peamiselt kivilkalmeid ja põllujäänuseid teatakse rohkesti ka **Muike** ja **Palmse** ümbrusest, kuigi juba mõisaaegse maaparandusega on just siin kõige rohkem esiajaloolist maastikku ümber kujundatud. Nii näiteks on maetud ühe Palmse nn Näljakangru alla varasem kivilkalme, samuti võib olla kindel, et mõisa maadel on kõik varasemad fossiilsed põllusüsteemid kokku lükatud.

Kaks kalmet Muikes paiknevad Vihasoo–Palmse maanteest edela pool. Neist väiksem on otse tee servas kilomeetriposti juures, mis näitab 2 km Palmse–Võsu teega ristumiseni. Tegu on metsastunud alaga ning puid kasvab ka kalmel. Kalme ümbruses võib märgata tagasihoidlikke jälgi kunagisest maaharimisest. Teine kalme on hoopis suurem ja võimsam, ilmselt tarandkalme, teest 70 m kaugusel talu taga karjamaal. Kalmele on veetud rohkesti suuri kive ning selle lõunapoolsesse ossa on kaevatud suur auk, milles võis näha tarandimüüride nurka. Kummalgi kalmel pole kaitsetahvli. Eraldi rühmas Muike küla idapiiril vastu Palmset asub veel neli kalmet (III–VI). Neist kolm on ilmselt kivistkalmed, üks tarandkalme, kusjuures see tarandkalme ja üks kivistkalmetest asuvad otse Maarja talu õues. Kui III kalmele on veetud pisut kive ning sellesse on lõhutud suur auk, siis teised kalmed on korras, seal kasvab vaid üksikuid puid. Needki kalmed on tähistamata. Kalmetest ida pool võib näha rühma põllukivihunnikuid, samuti tähistamata. Muike VII kalme paikneb teistest eraldi, maanteest 80 m põhja pool kõrgemal söödilapil Allika talu maal vastu Kalkmäe talu hooneid. Kalme keskele on mitu koormat kive toodud, seal kasvab ka võsa. Lõpuks mainitagu veel Muike VIII kalmet, mis paikneb kohast, kus Vihasoo–Palmse maantee ületab Muike oja, 450 m lõuna pool. Kalmeks on ümbritsevast maapinnast õige pisut kõrgemale küündiv kühm (25 x 30 m), kus esineb tumedat mulda ja kive. Tegemist on nn kivivarekalmega ilmselt keskmisest või nooremast rauaajast. Kalme on nagu teisedki Muike kalmed tähistamata.

Palmes on Eru talu maal teada kolm kivikalmet. Neist üks on lagedal karjamaal põllukivihunnikute läheduses ning tähistatud kaitsetahvliga. Siinsete põllukivihunnikute uurimisel avastati, et vähemalt üks neist on tegelikult olnud matmispaik – nn kangurkalme. Lisaks sellele on suur võimas tarandkalme otse karjamaa taga olevas metsatukas, väikeselohulise kultuskivi (Vahakivi) läheduses. Kalmel kasvab metsa ja võsa, see on tähistamata ja ühest pikiküljest lõhutud paevõtmisega. Veel üks võsastunud ja tähistamata kalme on Palmse põllukivihunnikutest sadakond meetrit lääne pool.

Asulakohti teatakse siinkandis vaid üks – see on väike varakeskaegne taluase otse Palmse mõisa aia taga põllul (mõisast loode pool). Asulakoht on tähistamata.

Muuke ja Palmse ümbruses on tarvilik teha eeskätt võsa- ja kivikoristustööd ning tähistada muistised kaitsetahvlitega. Võib mõelda ka infostendi paigaldamisele Eru talu maal olevate muististe juurde, kus leiaksid kajastamist andmed muististe paiknemise kohta ning senised uurimistulemused.

III. 3. Sagadi–Karula piirkond

Piirkonda otseselt uuritud⁴ ja tänapäevasel tasemel inspekteeritud ei ole, mistõttu siinnegi ülevaade jääb esialgseks. Alustan seda ülevaadet piirkonna idanurgast Karulast ja liigun sealt edasi Sagadi suunas.

Karula mõisast kuni kilomeeter maad lääne-loodes paikneb heinamaal kaks rühma kivikalmeid. Neist esimene on mõisast u poole kilomeetri kaugusel ja kalmed paiknevad Palmse–Karula maantee lähedal, mõni üsna servas, kuid mõni ka kaugemal klindi lähedal. Kalmed on kõik tähistatud kaitsetahvlitega, kuid tugevasti võsastunud. Teine rühm asub poole kilomeetri kaugusel ning siin paikneb enamik kalmeid üsna klindi serval või selle vahetus läheduses. Ka need kalmed on kõik vähemal või rohkemal määral võsastunud; tröösti ei lisa ka ümbritsev räämas ja hulk aastaid kasutamata karjamaa. Kalmed on varustatud kaitsetahvlitega.

Hädapärane töö Karula kalmetel on nende puhastamine võsast. Kaaluma peaks kogu klindiserva puhastamist, s.o võsa mahavõtmist, kuid suuremate ja ilusamate puudepõõsaste säilitamist. Sellisel juhul avaneks kalmete juurest klindiservalt imeline vaade mitte ainult lõuna pool olevatele põldudele, vaid ka põhja pool laiuvatele metsadele.

Vihula muististekompleks asub Palmse–Karula tee ja Vihula–Altja tee ristumiskoha ümbruses. Siin on lähestikku 3 kivikalmet (üks otse teeservas, teised keset põldu) ja 1 üle 20 tehisolhuga kultusekivi. Kalmete ümbrus on korras ja kultuuristatud, küll aga kasvab kalmetel natuke võsa, mis tuleks maha võtta. Katkine kaitsetahvel on vaid ühe kalme juures. Mõnevõrra kaugemal põhja pool asub oletatav Vihula linnamägi, mis samuti on tähistamata. Linnamägi ise on enam-vähem korras, üksnes selle põhjapoolses tipus on tuleaseme ümbruses risu ja reostust, mis tuleks ära koristada. Ka linnamäe nõlvad on täiesti mattunud võssa – see tuleks maha võtta, et muistisele avaneks vaade ka kaugemalt. Veel üks kivikalme (tarandkalme) paikneb Vihula mõisa

⁴ Andmeid teadaolevate muististe kohta võib trükisõnas leida: Lang, V. Keskusest ääremaaks, lk. 76-77, 195-197, 272-273, joon. 22, 93, 130.

läheduses, sissesõiduteest u pool kilomeetrit põhja pool, klindi serval. Kalmel on kaitsetahvel olemas, kuid sellel kasvab natuke võsa ja sinna on toodud ka põllult kive.

Seega on Vihula muististe puhul esmatähtis need puhastada võsast ja varustada kõik kaitsetahvlitega. See oleks, muide, ka üks selliseid kohti, kuhu annaks korraldada õpperaja (vt allpool).

Lauli küla juures on säilinud vaid väike muististe kompleks Palmse–Karula tee servas klindi äärel. See kõrge oosi-taoline moodustis on kruusa võtmisega suuremalt jaolt hävitatud, olles säilinud vaid tükati. Lauli bussipeatusest mõnisada meetrit Vihula pool on tee servas osaliselt säilinud vähemalt kaks kivi kalmet, kolmas analoogiline moodustis pole päris kindel kalme. Ühte kalmesse on keskele lõhutud suur auk, teise kalme serv on läinud kaotsi kruusakaevandusega. Kalmetest u 80 m loodes, klindiservalt madalduval heinamaal on väikeste lohkudega kultusekivi (lohukivi). Võsa kasvab nii kalmetel kui ka kivi ümber, see tuleks maha võtta. Tähtis on silmas pidada, et kuna tegu on üheaegsete muististega, siis peaks olema tagatud vaade nii kalmetelt kivile kui ka vastupidi. Samuti tuleb muististe juurde paigutada kaitsetahvlid, mis seal praegu puuduvad.

Sagadi küla ümbruses on kolhoosi-aegse maaparandusega kõik ajaloolise ilmega maastikud hävitatud ning seal midagi muinsuskaitset väärivat ei ole. Küll on aga külast 1–1,5 km põhja pool, põldude ja kultuurheinamaade taga, säilinud küllalt ulatuslikul alal kadakatega täis pikitud karjamaad. Seal on olemas ka vana taluase – rehielamu ja selle kõrvalhoonete raudkividest vundamendid, tükati kiviaedu jm kunagisele elutegevusele viitavaid struktuure. Ma ei tea selle talu kohta midagi konkreetset, kuid ilmselt on ta maha jäetud juba enne 20. sajandit. Kui koht korrastada ja võsast puhastada (seda pole iseenesest kuigi palju), saaks sellest uusaegse fossiilse kultuurmaastiku näidise. Varustatuna stendiga, kus oleks taluehitiste plaan ning teave talu ajaloo kohta (see on kindlasti arhiivis olemas), annaks antud koht väga hea ettekujutuse, kuidas kunagise elutegevuse jäljed kaovad järk-järgult maa sisse ja muutuvad arheoloogiliseks muistiseks.

III. 4. Üksikmuistised

Üksikmuistiseid või nende komplekse on väljaspool ülalkäsitletud piirkondi teada üsna vähe. Üks neist on fossiilsed põllud **Kolgakülas**, mis asuvad kadakasel karjamaatükil, mis on säilinud nõukogudeaegsest maaparandusest puutumata Toomani talu hoonetest sadakond meetrit lõuna pool. Põllujäänustega kaetud ala suurus on paarkümmend hektarit. Siin on säilinud arvukalt nii põllukivihunnikuid kui ka peenraid, mis kõik on suhteliselt hästi kamardunud, üksnes ülemised kivid paistavad siin-seal välja. Kompleksi S-poolses osas on piiratud alal tegu üksnes põllukivihunnikutega, põhiosa alast on aga peenardega jagatud enam-jaolt ristkülikukujulisteks (vahel ka hulknurkseteks) põllulappideks, kus nii peenarde kui ka lappide peal esineb põllukivihunnikuid. Tegu on ebakorrapärase sargväljasüsteemiga, mis ajaluliselt kuulub keskaega.

2002. a suvel kohta üle vaadates selgus, et kuna talus ei ole enam hulk aastaid loomi kasvatatud-karjatatud, siis on kogu see varem lausa eeskujulik ja näitlik muistis võsastumas: rohi on rinnuni ja kadakad metsistunud. Paaegu võimatu oli seal enam

näha nii peenraid kui ka põllukivihunnikuid. Loomulikult on muistis tähistamata. Siin tuleks kindlasti niitmis- ja võsaraietööd teha, kuid ala suuruse tõttu on selle nn kunstlik korrashoid väga raske ja töömahukas.

Juminda poolsaare tipus on üksik kivikangur, mida on peetud kalmeks, kuigi selles ei saa päris kindel olla. Igal juhul on see muistis tähistatud ning enam-vähem korras, kuid siingi võib täheldada tärkavat võsa. Selle saaks praegu veel kerge vaevaga eemaldada.

Nõmmeveskil on teada üks kiviaegne asulakoht. Kvartsist esemeleide saadi Valgejõe kõrgelt vasakkaldalt Nõmmeveski (jõepoolsest) talust 50–60 m NNE-pool olevalt põllulapilt. Viimane on siinsetest (üksteisest peenardega eraldatud) põllulappidest kõige madalam ja kõige idapoolsem, ulatudes peaaegu otse paeastanguni. Seega on asula paiknenud küll kõrgel paekaldal, kuid selle madalamas ja nähtavasti ka tuulte eest varjatud sopis. Asulakoht on tähistamata.

IV. Muististe võimalikud ohutegurid ja nende välistamine

Muististe olukorrast ja võimalikest ohuteguritest oli üksikasjalikult juttu juba eespool, vastavate muististe käsitlese juures. Kõige üldisemaks ohuteguriks on agraarse maakasutuse järsust vähenemisest tingitud võsastumisoht. See ei hävita küll otseselt muistiseid, kuid teeb tasapisi üha raskemaks nende uurimise ja vaatlemise, st nad muutuvad kasutuks eeskätt tavainimesele ja turistile, kes ei oska neid iseseisvalt üles leida. Ühes sellega kasvavad kinni vaated ühelt muistiselt teisele, mistõttu hävib ettekujutus muististe kompleksisusest. Lisaks sellele on võsastumas terved esiajaloolise ilmega kultuurmaastikud, mille vanust siinkandis võib hinnata vähemalt 5000 aastale.

Kõige efektiivsemaks võitluseks võsaga oleks karjakasvatuse (eriti lambakasvatuse) taastamine taludes, kuid see on protsess, kus Lahemaa Rahvuspark kardetavasti saab osutada ainult kaudset ja peamiselt moraalset tuge. Teine variant oleks kohalike elanike teadlikkuse tõstmine ja nende initsiatiivi rakendamine muististe kordategemiseks (talgud, hoogtööpäevad, mitmesuguste seltside kaasamine nn kodukaunistustöödeks). Kolmas variant on kahtlemata finantside hankimine selleks, et mõni “võsaraiebrigaad” saaks käia muistiselt muistisele ja need korda teha. See töö on aga igavene, kuna kord maha võetud võsal on ikka harjumus tagasi kasvada. Teisisõnu tähendab see seda, et nn võsaraha peaks olema stabiilse reana rahvuspargi eelarves.

Teine oht, mis muistiseid võib kummitama hakata, on uuselamukruntide väljaandmine kohtades, kus seda teha ei tohiks. Igal muistisel on küll oma kaitsetsoon (kalmetel näiteks 10 m raadiuses ümber jalami), kus on keelatud igasugune ehitustegevus ja mullatööd, kuid mõningates piirkondades jääb sellest väheks. Näiteks Soorinna–Muuksi–Uuri ja Tõugu–Võhma–Uusküla piirkonnas, kus muistiseid on õige tihedasti ja kus maastik on suhteliselt hästi säilitanud oma muistse ilme, tuleks püüelda nende suurte tervikkomplekside säilitamise poole. Seal tuleks säilitada muistised koos maastikuga ning keelata igasugune ehitustegevus väljaspool olemasolevaid vundamente.

Kolmas ohutegur on maavaldajate teadmatus muististe olemasolust, millega võib kaasneda n-ö ettekavatsemata hävitustöö. Seetõttu on eriti tähtis, et võimalikult kõik muistised oleksid tähistatud kaitsetahvlitega ning et maavaldajad oleksid saanud Muinsuskaitseametilt vastavad kaitsekohustusteatised.

V. Muististe kaitsmisest, korrastamisest ja eksponeerimisest

V. 1. Kaitsmine

Kõigepealt tuleb rõhutada, et vastavalt muinsuskaitseadusele on kõik muistised riikliku kaitse all alates nende avastamise hetkest. Muinsuskaitseamet edastab oma maakonnainspektori⁵ vahendusel kaitsekohustustealise maavaldajale, kus on kirjas vastava(te) muistis(t)e kaitsetingimused. Kõik muistised peavad olema tähistatud kaitsetahvlitega, mis on maakonnainspektori ülesanne. Praegusel ajal on tarvitusele võetud uut tüüpi kaitsetahvlid, õigemini kaitsetulbad, ning eesmärgiks on järk-järgult asendada nendega ka vanad aegunud ja kulunud tahvlid. Neid asjaolusid arvestades peaks olema põhimõtteliselt tagatud kõikide teadaolevate muististe kaitse hävimise vastu.

Ent Lahemaa Rahvuspargis kahtlemata ei piisa sellest, et muistised lihtsalt säilivad kusagil tulevase võimaliku teadusliku uurimistöö jaoks. Nagu ülalpool mainitud, on siin piirkondi, kus lisaks muististele tuleb säilitada ka see miljöö, kus nad asuvad. Esmase tähtsusega miljööpiirkonnaks on kahtlemata Soorinna–Muuksi–Uuri ümbrus koos Kahala järvega, mis tuleb säilitada sellisena, nagu ta on. Siin tuleb vältida eeskätt intensiivset põlluharimist ja uuselamute ehitamist, kuid soodustada karjakasvatust, et loopealsed kadastikud ei metsistuks. Ühtlasi tuleks just siit alustada võsaraie töödega, et taas avada varem väga olulisi vaateid ühelt muistiselt teisele.

Teine taoline piirkond võiks olla Vatu–Tõugu–Võhma ümbrus, kus samuti on säilinud endisaegset miljööd ja muistiseid. Võhma Tandemäel on küll üsna palju nõukogude-aegse maaparandusega hävitatud, kuid lõuna- ja kagu pool on siingi veel üht-teist säilinud. Ühtlasi oleks Tandemägi näiteks selle kohta, kui palju hävitustööd võib teha hoolimatu maaparandus. Miljöö säilitamine-kaitsmine on tähtis ka seetõttu, et nii mõnelgi uuel omanikul võib tekkida soov oma maale näiteks metsa istutada. Üks selline juhus oli paar aastat tagasi Tõugu kalmeväljaga seoses, kuid pärast paaritunnist jalutuskäiku ja jutuajamist see uus omanik loobus oma ideest metsa istutama hakata. Loodetavasti lõplikult.

Mujal on tegu juba kohtadega, kus endisaegset miljööd on nõnda tugevasti muudetud, et seal kaitsta-säilitada pole suurt midagi peale muististe endi ja nende kompleksuse (vt sissejuhatus). See kompleksus tähendab muuhulgas ka seda, et uusi elamukrunte ei antaks välja näiteks keset kalmeterühma või fossiilset põldu.

Kaitsetingimused üksikmuististe suhtes on üldiselt järgmised. Kui asulakoht paikneb keset tänapäevast küla, siis peaks igasugused mullatööd ja ehitustegevus väljaspool olemasolevaid vundamente olema kooskõlastatud muinsuskaitsega. Kui asulakoht on

⁵ Harjumaa inspektoriks on praegu Armin Rudi, Lääne-Virumaa inspektoriks Anne Kaldam.

põllul, siis on seal lubatud küll põllumajanduslik tegevus, kuid mitte ehitus ja künnikihist sügavamale ulatuvad mullatööd. Kalmetel ja nende jalamist 10 m kaugusel ei tohi teha mingeid ehitus- ja mullatöid. Linnamägede kaitsetsoon on 50 m ümber jalami. Fossiilsetel põldudel on lubatud karjakasvatusega seotud tegevus (karjatamine, heina niitmine), kuid mitte mullatööd, kivide teisaldamine ega ehitus.

Lõpuks olgu rõhutatud, et efektiivne muinsuskaitse toimib üksnes tänu tulemuslikule teadustööle, st meie arusaamale muististest, mida tuleb kaitsta. Veel mõnikümne aastat tagasi, näiteks, ei pööranud arheoloogiateadus erilist tähelepanu ei rauaaja asulakohtadele ega ka fossiilsetele põldudele, mistõttu neid polnud kuigivõrd ka kaitse all. Nüüd on pilt selles osas tundmatuseni muutunud. Teaduse arenedes võivad esile kerkida uut tüüpi muistised, mida me praegu ei oska hinnata või ära tunda. See asjaolu teeb eriti oluliseks vähemalt mõningaid piirkondi säilitada terviklikult, st koos maastike ja miljööga. Peale selle on muidugi tähtis, et kõik piirkonnad oleksid kaasaegsel tasemel inspekteeritud. Praegu on selles suhtes kõige kehvas olukorras Sagadi–Karula ümbrus, kus kindlasti tuleks teha täiendavaid väliuurimusi.

V. 2. Korrastamine

Muististe korrastamisvajadusest on eespool olnud korduvalt juttu. Eeskätt puudutab see võsa mahavõtmist nii muistiselt kui ka selle lähiümbrusest. Lisaks võsale on paljud muistised risustatud ka rämpsuga, prügi ja eriti põllukivide pealetoomisega – neistki peaks üritama lahti saada.

Korrastustööde maksumust on võimatu prognoosida kahel põhjusel: esiteks, see töö on igavene, peab käima aastast aastasse; teiseks, kindlasti saab mingi osa töödest ära teha vabatahtlikkuse korras või maavaldajate finantseerimisel. Kindel võib olla selles, et ükski summa, mis rahvuspargil nendeks töödeks õnnestuks saada, pole liiga suur. Näiteks võiks taotleda 100.000 krooni aastas, millega saaks finantseerida aastaringset ühe töömehe koos vastava tehnikaga. Koristustöid peaks alustama kahest prioriteetsest miljööpiirkonnast, s.o Soorinna–Muuksi–Uuri ja Vatku–Tõugu–Võhma ümbrusest. Omaette raskuspunkti selliste tööde juures moodustab muidugi soodsa kontakti saamine maavaldajaga.

V. 3. Eksponeerimine

Eksponeerida on mõtet vaid korrastatud ja tähistatud muistiseid. Korda tehtud kivist kalmed, näiteks, on iseenesest eksponeeritud maastikul, mis köidavad mööduja pilku. Rohkem tööd on arheoloogiliselt uuritud muististega, sest need tuleb ka rekonstrueerida ja varustada infostendiga. Praegu on Lahemaal minu teada vaid kolm korralikku infostendi muististe kohta: Hundikangrud, Muuksi linnamägi ja Võhma Tandemägi, kuid see ei rahulda kaugelti.

Nagu juba öeldud, tuleb täiendada Hundikangrute ja Tandemäe infostende, milleks saab kasutada nende teist külge. Uusi infostende on tarvis järgmistele kohtadele: 1) Uuri kalmeväli, 2) Tõugu kalmeväli, 3) Uusküla kalme ja põllud, 4) Ilumäe muistised, 5) Muike–Palmse muistised. Seega vähemalt 5 uut stendi ja 2 stendi täiendust. Kahala ümbruse stende võib edukalt teha Gurly Vedru (Ajaloos Instituut), Vihasoo–Palmse piirkonna omadega saaksin hakkama ise. Ühe infostendi koostamine võiks maksta 1000 krooni ümber, kui kallid on sellega seotud muud tööd, ei oska ette kujutada.

Lisaks infostendidele on tarvis teeviitasid paljude muististe juurde. Neid võiks paigaldada sinna ja sellises järjekorras, kuidas õnnestub läbi viia muististe korrastustööd (pole ju mõtet rändajat võssa juhatada).

Ainus rekonstrueerimist vajav muistis on Tõugu II kalme. Seda saab teha muidugi tingimusel, et maavaldaja nõus on. Rekonstrueerimistöödeks on tarvis u 5–6 traktorikoormat kvaliteetset paekivi ning u 15.000 krooni palgaraha (+maksud) taastajatele. Rekonstrueerimist saab juhatada allakirjutanu.

Muististe paremaks tutvustamiseks on tarvilik koostada ka mitmes keeles voldik Lahemaa muististe kohta. Selles voldikus peaks sisalduma ka ülevaade arheoloogilistest matkaradadest (vt allpool) ning sellest, mida nendel radadel näha on. Voldiku koostamine võiks maksta 5000 krooni ümber.

VI. Võimalikud matkamarsruudid

Järgnevalt pakun välja kolm (õppe)matka marsruuti, mida oleks mõttekas täiendada looduslooliselt huvipakkuvate objektidega. Siinkohal mainin mõistagi vaid arheoloogilisi kohti.

VI. 1. Soorinna–Muuksi–Uuri

Alustada võiks Soorinna I kompleksiga, kus asuvad muistsed põllud (1) ja nende kõrval kivikalmed (2). Edasi võiks liikuda kagu suunas üle Kase ja Raja talust lõunasse jäävate kivikalmete (3) ja läbi loopealse kadastiku (4?). Järgmine peatuskoht oleks Muuksi Hundikangrud, kus saaks vaadata rekonstrueeritud kalmeid Sepa tallu viiva tee ääres (5), kalmet nr 5, millest on põhjalikult juttu infostendil (6), ning kolmikkalmet kompleksi kaguservas (7). Edasi läheks rada põhja pool paiknevale karjamaale, kus on hilisrauaaegsed põllujäänused (8). Edasi on kaks varianti: lühema järgi võiks liikuda otse Muuksi linnamäele, kus ka marsruut lõpeb. Pikema järgi võiks Muuksi külast (9) siirduda Uuri küla kalmete juurde (10), võib-olla ka Hiiemetsa (11) ning sealt piki klindiserva - mis kahtlemata pakub loodusloolist huvi (12) - tagasi Muuksi linnamäele (13).

See õpperada annaks ülevaate nii uuritud kui ka uurimata kivikirstkalmetest, muistsetest fossiilsetest põldudest, linnamäest, hiiest, lisaks ka loopealsetest, kadastikest, Kahala järvest ja Põhja-Eesti klindist. Lisaks esiajaloolistele väärtustele (kinnismuistised ja esiajalooline ning ajalooline kultuurmaastik) saab matkaja siin loomulikult elamuse ka suurest osast Lahemaale iseloomulikust loodusest.

VI. 2. Tõugu–Võhma–Uusküla–Ilumäe

Alustada võiks Tõugu kalmeväljalt, kus oleks vaadata nii kalmeid (1) – eriti, kui saaks rekonstrueerida II kalme – kui ka põllujäänuseid (2), sealt läheks tee Võhma Tandemäele, kus on samuti kalmed (3) ja põllujäänused (4). Tandemäelt läheks tee läbi Huntaugu metsa, kus samuti on rohkesti põllujäänuseid (5), Uusküla karjamaale. Seal on korralikult eksponeeritud II kalme (6) ja ulatuslik ribapõllustusüsteem (7).

Uuskülas võib marsruudi ka lõpetada, kuid ilmselt oleks mõttekas liikuda veel ka Ilumäele, kus on eriaegseid asulakohti (I, II, IV) ja Ilumäe kabel.

See matk annaks ülevaate pronksi- ja rauaaja maastikest ning muististest. Omaette elamus oleks kultuurmaastiku kujundamise ja kasutamise ajalise perspektiivi ja järjepidevuse tunnetus viimase 5000 aasta jooksul.

VI. 3. Vihula

Kolmas võimalik matkarada saaks alguse Vihula mõisast, kus saab imetleda kogu mõisaansamblit (1), läheks sealt otse mõisa taga oleva kalme (2) kaudu muististekompleksile, mis asub Palmse–Karula tee ja Vihula–Altja tee ristumiskoha ümbruses. Seal saab vaadata nii kalmeid (3) kui ka imposantset lohukivi (4). Matka lõpp-punkt võiks olla oletatav Vihula linnamägi (5).

Matk annaks ettekujutuse nii rauaaja matkapaikadest, lohukividest, linnamäest kui ka uusaja mõisaarhitektuurist.

VII. Kokkuvõte

Lahemaa Rahvuspark on esiajalooliste muististe poolest väga rikas, kuid rikkus toob ühtlasi kaasa ka kohustuse selle eest hoolt kanda. Peamised probleemid muististe eest hoolitsemisel on seotud vähenenud põllumajanduslikust maakasutusest tingitud võsastumisega. Kui isegi õnnestub saada 100.000 krooni aastas võsa mahavõtmiseks muististelt, ei piisa sellest, sest ka söötis põllud, lõikamata niidud ja söömata karjamaad kasvavad järjest rohkem umbe. Nõnda hävivad 5000 aasta vanused kultuurmaastikud ning tavainimese (s.o mitteameroloog) jaoks pole siis tõesti enam vahet, kas seal kusagil võsas on veel vana kalme alles või mitte. Tarvis oleks aidata kaasa kogu elustiili muutumisele, et taastuksid talud ja et inimesed nendes oleksid teadlikud oma maal olevatest muististest. Kõige paremad muististe eest hoolitsejad on küll lehmad ja lambad, kuid nende puudumisel võib ka inimene ise palju ära teha. Selleks tuleb temas huvi ja teadlikkust äratada ning võimalusel ja vajadusel ka finantsiliselt toetada.

Arheoloogid, muinsuskaitstjad ja rahvuspargi töötajad saavad toetada oma nõu ja jõuga. Kõigepealt, esimesel etapil peaks tegema infostendid, koostama voldiku, tähistama matkarajad ja rekonstrueerima Tõugu II kalme. See maksaks umbes 50.000 pluss infostendide valmistamine-paigaldamine ning voldiku mitmesse keelde tõlkimine ja trükkimine – seega suurusjärgus u 100.000 krooni. Selle töö võib muidugi jagada ära mitme aasta peale. Teine etapp seisneks korrastustöodes – võsa mahavõtmises, risu ning kivide teisaldamises ning teeviitade ja kaitsetahvlitega tähistamises – kõikidel muististel, kus seda vaja teha on. See töö vältab mitmeid astaid ning mõne aja pärast tuleb võsaraiet uuesti teha. Parim kombinatsioon oleks maaomanike jõupingutused pluss teatav summa rahvuspargi iga-aastases eelarves. See tagaks vastavate tööde järjepidevuse.

Ja lõpuks, kui Lahemaa rahvuspargil jätkuks huvi ja jõudu, siis võiks ta aidata kaasa ka teatavale teaduslikule uurimistöele. Mõtlen siin eeskätt Sagadi–Karula piirkonna täiendavat inspekteerimist ning mõnede muistisekomplekside (näit. Kolgaküla ja Soorinna fossiilsed põllud) plaanistamisele. See aitaks kaasa ka nende muististe paremale kaitsmisele ja eksponeerimisele.

Valter Lang
TÜ arheoloogiaprofessor